

Reconstructieschets van het oude orgel tegen de noordmuur.

TEKENING MARTEN BOOTSMA EN REDMER ALMA

Redmer Alma

DE KERK VAN TINALLINGE HEEFT TIJDENS DE RECENTE RESTAURATIE TUSSEN 1999 EN 2004 VEEL VAN HAAR GEHEIMEN PRIJSgegeven. AAN EEN VAN DEZE VERASSINGEN WORDT HIERONDER AANDACHT BESTEED: DE TEVOORSCHIJN GEKOMEN FRAGMENTEN VAN DE ORGELLUIKEN UIT 1557.

De orgelluiken van Tinallinge - een reconstructie

86)

Een oud orgel

Het orgel van Tinallinge heeft al dikwijls in de belangstelling gestaan, wat vooral opmerkelijk is omdat het instrument zelf al in de negentiende eeuw verdwenen is. Het waren dan ook niet de muzikale verdiensten van het orgel die de aandacht trokken, maar de tekst die op de balustrade was aangebracht. Uit die lange tekst blijkt namelijk dat het een van de oudst bekende orgels van de provincie moet zijn geweest: gebouwd in 1549 in opdracht van de kerkvoogden Hermen Elevelt, Julie Bewes en Geryt Jansen, toen Heer Eilko Engelbertus pastoor te Tinallinge was. De tekst zelf werd geschilderd in 1557: 'toen men schreef duizend vijf-hundert en vijftig, nog zeven daarbij / toen schilderde Hinrick Maler van Bremen mij', staat er vrij vertaald. Dat jaar was een uitzonderlijk duur jaar, zoals ook op een steen in de kerk van Visvliet te lezen is. De Tinallinger orgeltekst vermeldt daarnaast nog uitgebreid dat de oudste kerkvoogd zich nog kan herinneren dat de voornaamste landbouwproducten slechts een fractie van de prijs van 1557 kostten¹.

De orgelbalustrade

De tekstbalkjes zijn de afgelopen tweehonderd jaar dikwijls en door velen bestudeerd. Toch is het pas een paar jaar

geleden voor het eerst iemand opgevallen dat de plankjes met verstek gezaagd waren. Toen de plankjes op de vloer uitgelegd werden en aan elkaar gepast werden, bleek dat een nauwkeurige plattegrond van de oorspronkelijke orgelbalustrade op te leveren. Het bovenaanzicht van de balustrade was asymmetrisch, wat niet vreemd is, als we bedenken dat het orgel niet in het midden aan de westzijde geplaatst was, zoals tegenwoordig, maar tegen de noordwand bij het koor.

'Beschilderd beeldwerk uit den Roomschen tijd'

De beschildering door Hinrick Maler van Bremen van het orgel betrof natuurlijk niet alleen de tekst van de balustrade zelf. Daarvoor hoefde men niet acht jaar te wachten en een schilder van buiten de provincie aan te trekken. Het oudste afschrift van de tekst stamt van Jacob Pieters Beukema (1782-1859), die zelf als schoolmeester het orgel beproefd zal hebben. 'Een zeer oud en onbruikbaar orgel' noemt hij het in 1813, 'eertijds was dit zeker een uitmuntend orgel, met twee rijen klavieren, en naar dien tijd uitnemen fraai beschilderd'. Beukema bevestigt hiermee dat de beschildering meer betrof dan een paar meter tekst. Vijf jaar later bezocht Marten Douwes Teenstra de kerk en bestudeerde het

¹ P. Hoppenbrouwers, 'Juichkreet of uitroep van wanhoop? De herinnering aan het duurtejaar 1557 in twee Groninger kerken', *Groninger kerken* 10 (1993) 137-143.

'geschilderd opschrift van het nu vervallen buitenwerk van het kerkorgel'. Weer tien jaar later, in 1828, schrijft de schoolmeester Jan Sluurman dat 'het afgebroken orgel zeer veel sporen droeg van beschilderd beeldwerk uit den Roomschen tijd'. Als laatste vermeldt A.J. van der Aa in zijn Aardrijkskundig woordenboek (1848) onder Tinallinge: 'De geschilderde deuren van dit orgel worden nog bewaard'. Wat Hinrick Maler van Bremen heeft geschilderd, bleef vervolgens 150 jaar volkomen onbekend².

De ontdekking van de fragmenten

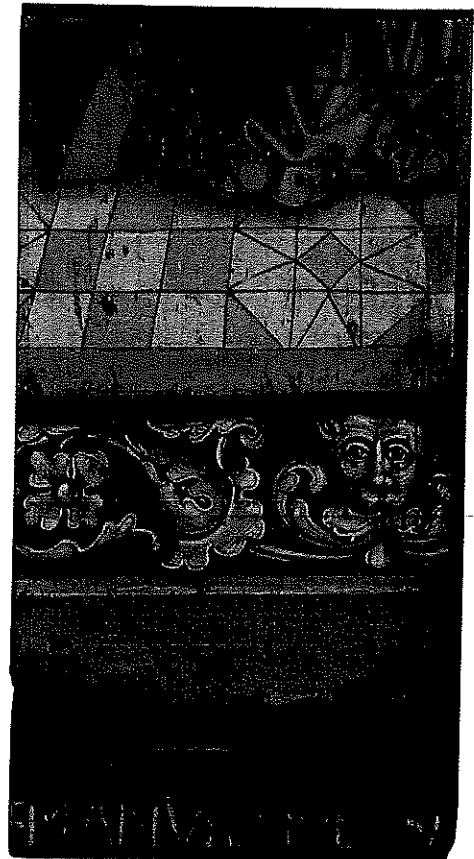
Tien jaar geleden, toen de voorbereidingen voor de restauratie al in volle gang waren, werd een oude, wormstekige lezenaar van de preekstoel verwijderd. Hij bestond uit niet meer dan twee verlijmd en bruin geverfde plankjes die op een onderstel gemonteerd waren, dus veel ging er niet aan verloren. Het was een grote verrassing toen de plankjes aan de onderzijde resten van oude schildering bleken te vertonen. De conclusie dat het hier fragmenten van de orgelluiken betrof, was vrijwel direct getrokken. Op het grootste van de twee plankjes waren renaissance-ornamenten zichtbaar, een tegelvloer en de onderkant van een blauw-witte jurk. Het geheel werd onder vergezeld van een aantal resten van letters. Deze ontdekking kwam juist op tijd om haar nog mee te nemen in het boek over orgelluiken van Mieke van Zanten. Zij zag de mantel als die van Maria en vermoedde dat de voorstelling een Annunciatie betrof, de aankondiging door de aartsengel Gabriël aan Maria van de geboorte van Jezus. In de lastig leesbare letters las zij de tekst 'maria', wat haar vermoeden leek te bevestigen³. Hoewel haar conclusie ten aanzien van de voorstelling ongetwijfeld juist zal zijn, was al wel zeker dat de leesbare resten van de letters onmogelijk de naam Maria konden weergeven. Op grond van de fragmenten witte verf leek de enige oplossing 'emanv' te zijn, wat niet direct een zeker vermoeden van de gehele tekst opleverde. Weliswaar zijn er enige teksten in de Latijnse bijbel waar de naam Emmanuel voorkomt, maar deze leken niet overeen te komen met de overige letterresten op het paneeltje. De lezenaar bestond bovendien nog uit een smal plankje waar een rechterhand zichtbaar was, vermoedelijk die van Gabriël, en een fragment van een venster op de achtergrond.

Orgelluiken in Europa

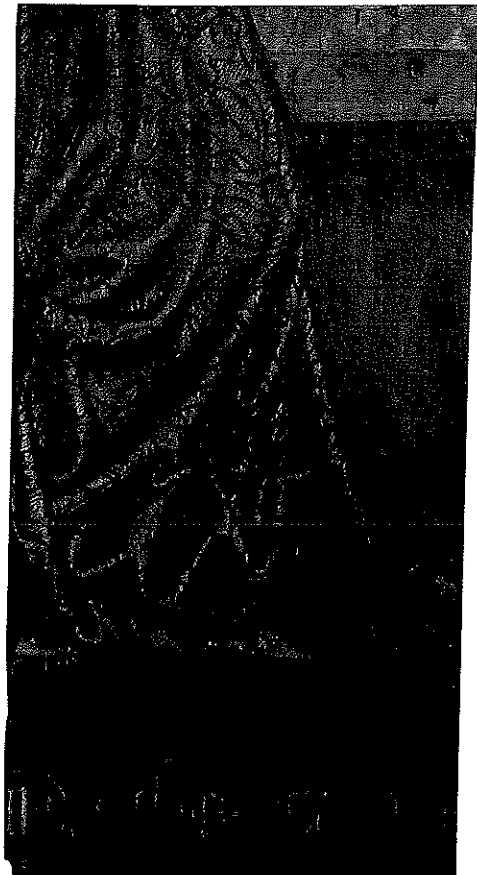
Orgelluiken dienden ter bescherming van het kwetsbare instrument. Zeker in kerken, waar walm van kaarsen, stof en gruis als gevolg van voortdurende werkzaamheden – er werd immers nog in de kerken begraven – vrij spel hadden, waren zij geen overbodige luxe. Vleermuizen en vogels, rat-

² M. Bootsman, *Het oude orgel en de orgeltekst in de kerk van Tinallinge* (Tinallinge 1994).

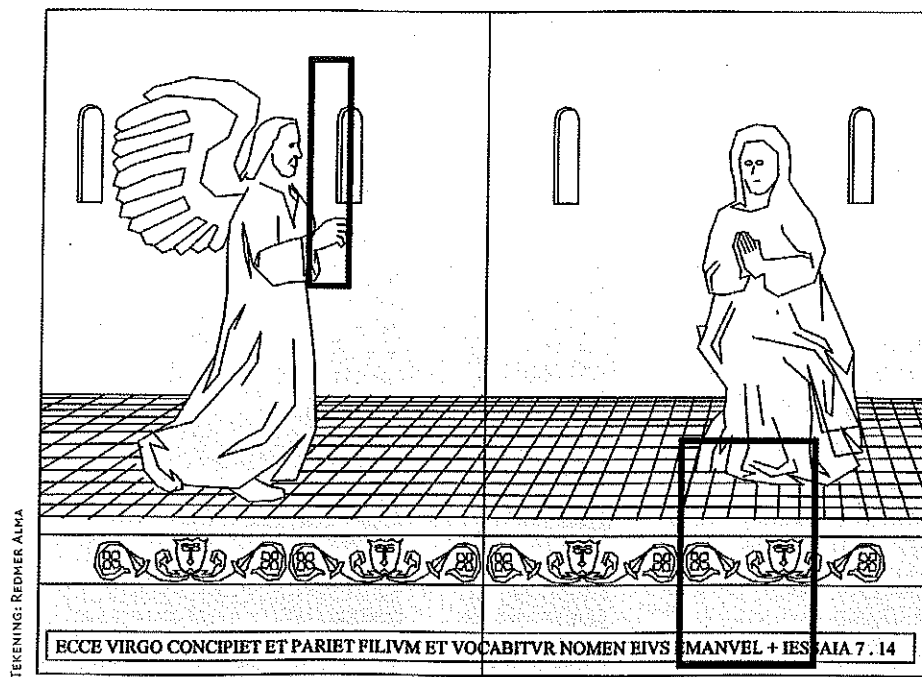
³ M.M. van Zanten, *Orgelluiken. Traditie en iconografie. De Nederlandse beschilderde orgelluiken in Europees perspectief* (Zutphen 1999) 83. Een afbeelding van de paneeltjes vóór de restauratie bevindt zich op pag. 85.

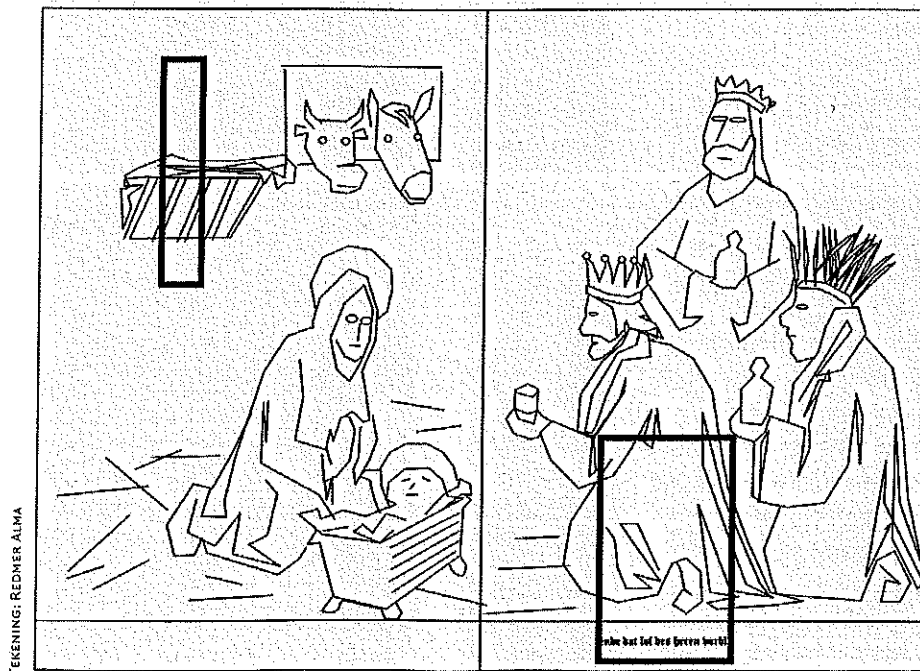
Fragmenten van de buitenzijde van de orgelluiken, waarop de hand van Gabriël en de mantel van Maria zichtbaar zijn.

Fragmenten van de binnenzijde van de orgelluiken, met een ruif en de mantel en schoen van een van de Drie Koningen.

Reconstructie van de buitenzijde van de orgelluiken met de Annunciatie.

Reconstructie van de binnenzijde van de orgelluiken met de Aanbidding der Drie Koningen.

ten en muizen nestelden zich in de pijpen en konden het orgel ontstemmen. Voor kleinere instrumenten werden houten luiken vervaardigd. Vanwege verzakking van de panelen werden voor grote orgels ook wel gordijnen toegepast. In de vijftiende eeuw nam het gebruik van orgels in Europa sterk toe en daarmee ook het aantal luiken. Voor de beschildering werd meestal gekozen uit een beperkt aantal voorstellingen, waarbij gebruik werd gemaakt van de functie van luiken: in gesloten toestand werd het orgel niet gespeeld, terwijl als de luiken geopend waren, een andere voorstelling zichtbaar was. In de christelijke iconografie werd de komst van Christus dikwijls vergezeld van verbeel-

dingen van de hemelse muziek in de vorm van musicerende engelen. Bij de voorstellingen op orgelluiken werd dat verband omgedraaid. In de iconografie dienden de luiken niet het orgel, maar werd de muziek gebruikt als omlijsting van hetgeen voorgesteld werd.

Voorstellingen op orgelluiken

Het meest verbreide programma werd gevormd door een Annunciatie in combinatie met de Epifanie: de aankondiging van de geboorte van Christus op de luiken in gesloten toestand en de openbaring van Christus aan de wereld op de geopende luiken⁴. Als deze laatste wordt de aanbidding

⁴ Div. auteurs, *De beschilderde orgelluiken in Europa. Een erfgoed van grote schoonheid met een rijke historie en van onvervangbare waarde* (Rotterdam 2001).

door de Drie Koningen beschouwd, die de wereld symboliseren. Het oudste bewaarde orgel van Noord-Nederland is dat van Scheemda, tegenwoordig in het Rijksmuseum te Amsterdam. De prachtig beschilderde luiken van Jan Swart van Groningen geven in gesloten toestand de boom van Jesse, de vereenvoudigde stamreeks van de vader van koning David tot Jezus. Geopend worden de Aanbedding der Herders en die door de Drie Koningen vertoond. Hier vinden we dus op iets andere wijze de verbinding tussen de oudtestamentische profetie en de openbaring verbeeld. Na de Reformatie werden dergelijke voorstellingen 'uit den Roomschen tijd' vermeden en koos men doorgaans voor muzikale voorstellingen. Vooral de afbeelding van koning David met een harp werd populair⁵.

De restauratie

De orgelluikfragmenten van Tinallinge, zoals ze zichtbaar waren nadat het onderstel van de lezenaar was verwijderd, gaven aan één zijde een beschildering van, vermoedelijk, de Annunciatie. Omdat orgelluiken altijd tweezijdig beschilderd zijn, lag het dus voor de hand om te verwachten dat de plankjes ons meer zouden kunnen bieden. Daarom werd aan de restaurateur Helmer Hut, die vorig jaar de muurschilderingen in de kerk hersteld heeft, gevraagd om te onderzoeken of onder de bruine verf van de achterzijde nog een voorstelling zichtbaar was. Dat bleek gelukkig het geval te zijn: er kwam een prachtig geschilderde mantel en een schoen tevoorschijn van een knielende figuur. Op de achterzijde van het andere, smalle plankje werd een ruif zichtbaar en een deel van het dak van een stal. De combinatie van de met goud bestikte mantel en het interieur van een stal wees eenduidig op een voorstelling van de aanbidding van Christus door de Drie Koningen. Het beeldprogramma van de orgelluiken voldeed dus geheel aan het algemeen Europese beeld in de late Middeleeuwen.

Het beeldprogramma

Aan de voorzijde van de plankjes werden nog enige vierkante millimeters vrijgemaakt van de bruine verf. Het woord dat Van Zanten als 'Maria' las, bleek inderdaad 'Emanvel' te zijn en de letters daarachter maakten geen deel uit van de tekst zelf, maar verwezen naar de herkomst van het citaat, Jes. 7:14. Uit het leesbare fragment 'emanvuel + iessa' viel na enige gepuzzel de hele tekst die onder de Annunciatie stond, te reconstrueren: 'ECCE VIRGO CONCIPIET ET PARIET FILIVM ET VOCABITVR NOMEN EIVS EMANVEL + IESSAIA 7 . 14'. In Nederlandse vertaling luidt dit bijbelvers: 'Zie, de jonkvrouw zal zwanger worden en een zoon baren, en zij zal hem de naam Immanuël geven'. Deze tekst uit het Oude Testament wordt veel gebruikt bij Annunciatievoorstellingen. Hij benadrukt op typologische wijze dat wat in het Oude Testament werd voorspeld, in het Nieuwe Testament volbracht is. De tekst geeft de profetie van Jesaja,

FOTO JUSTIN KROESEN/REGNERUS STEENMA

Twee planken, vermoedelijk afkomstig van het oude orgelbeschet met een decoratie in renaissancestijl.

de afbeelding van de Annunciatie verbeeldt de aankondiging en als de luiken geopend worden zien we het resultaat: de openbaring van Christus aan de wereld.

De complete voorstelling

Hoe klein de bewaard gebleven fragmenten ook zijn, zij stellen ons wel in staat om de orgelluiken als geheel bij benadering te reconstrueren. Omdat we weten welke tekst onder de Annunciatie stond, kunnen we zelfs een indicatie van de totale breedte berekenen op grond van de bewaard gebleven letters. De beide luiken tezamen moeten ongeveer 1,50 à 1,80 meter breed zijn geweest. Over de andere afmetingen tasten we helaas nog in het duister. De vorm van orgelluiken was natuurlijk afhankelijk van de opbouw van het pijpwerk van het orgel; rechthoekige luiken kwamen veel voor, maar vooral aan de bovenkant zijn allerlei vormen

⁵ Van Zanten, *Orgelluiken*, passim.

Orgelluiken in de kerk van San Bartolomé te Bulbunte (Zaragoza, Spanje), ca. 1550, beschilderd door Jerónimo Cosida. De compositie vertoont vermoedelijk sterke overeenkomsten met die van de Tinallinger orgelluiken.

mogelijk. Over de hoogte valt misschien bij nader onderzoek nog iets te zeggen, omdat bij voorbereidende werkzaamheden voor de restauratie een drietal planken tevorschijn kwam met vergelijkbaar renaissanceschilderwerk. Vermoedelijk zijn dit planken van het oorspronkelijke orgelbeschoot, die van eenvoudige decoratie is voorzien is in dezelfde stijl als de ornamenten van de voorzijde van de luiken. Door vergelijking met andere oude orgels zijn misschien nog conclusies te trekken over de hoogte van het gehele instrument.

Omdat de luiken tweezijdig beschilderd zijn, komt de plaats van het fragment van de voorstelling aan de ene zijde in spiegelbeeld overeen met die aan de andere zijde. Alles met elkaar kunnen we een indruk geven van de oorspronkelijke voorstellingen, mede op grond van wat we weten van andere orgelluiken.

Modern schilderwerk

Niet alleen kunnen we een indicatie geven van de voorstellingen als geheel, de fragmenten leren ons ook iets over de vaardigheden van de schilder. Hindrick Maler van Bremen

was duidelijk een voor die tijd moderne schilder: zijn werk vertoont overduidelijk de kenmerken van de Renaissance, die enige decennia tevoren in Noord-Nederland zijn intrede had gedaan. De luiken waren dus voor hun tijd heel modern. De decoratie maakt al duidelijk dat we met een renaissancistisch werk te maken hebben, maar bij nadere beschouwing zijn er meer aanwijzingen dat Hindrick de nieuwe stijl goed onder de knie had. Kenmerkend voor de Renaissance is de nadruk die op het gebruik van perspectief gelegd werd. De tegelvloer onder Maria wijst erop dat het verdwijnpunt van de voorstelling achter of boven haar hoofd lag. Het oog van de beschouwer wordt daardoor getrokken naar de persoon van Maria, in de richting van de actie, wat de kracht van de boodschap van Gabriël versterkt. De dynamiek van de voorstelling wordt nog verder vergroot doordat Maria zich niet eenvoudig richt tot de bezoeker. Uit de stoelpoot die nog net zichtbaar is, blijkt dat haar benen naar rechts zijn gewend. Ongetwijfeld is haar lichaam daardoor enigszins gedraaid en haar lichaamshouding is dus minder statisch dan in de gotiek. Ook dit is een typerend renaissancistisch aspect van een compositie.

Fragment van een orgelluik in de kerk van Lovere (Bergamo, Italië). De afgebeelde stoel is vermoedelijk van hetzelfde type als die op de orgelluiken van Tinallinge.

Zelfs aan het kleine fragment van de achterzijde kunnen we nog informatie over de compositie ontleenen. Het dak van de stal, waarvan enkele balkjes deels zichtbaar zijn, vertoont een overdreven perspectief. Omdat de orgelluiken hoog boven de beschouwer verheven waren, zal de beschouwer een versterkte perspectivische werking ervaren hebben. Hindrick beheerste dus de kunst van het perspectief voldoende om er gebruik van te maken ter vergroting van het effect.

Vragen

Veel hebben we al kunnen leren van de fragmenten, al was het alleen maar dat we nu weten dat de kerk van Tinallinge in het verleden heeft beschikt over een orgel met bijzonder schilderwerk. Er blijven echter nog genoeg vragen over. Zo is de afbeelding van de Drie Koningen vergezeld van een fragmentarische tekst ('ende dat lof des heren vorbl') die nog niet geïdentificeerd is. Anders dan de tekst onder de Annunciatie is deze in gotische letters gesteld. Het lettertype is exact hetzelfde als dat van de teksten van de orgelbalustrade. Weten we dus nog niet hoe de hele tekst luidt, wel leren we hieruit met zekerheid dat de schilder van de orgelluiken de in die tekst genoemde Hindrick Maler van Bremen is. Daarmee hebben we fragmenten van een van de oudste gesigneerde schilderwerken in Noord-Nederland in

handen. Helaas is mij niet nog meer werk van deze schilder bekend, noch weet ik meer over zijn persoon.

Conclusie

De bewaard gebleven restanten van de orgelluiken wijzen uit dat de kerk van Tinallinge in 1557 beschikte over een fraai orgel. Of de kerk daarmee representatief was voor de andere Groninger kerken is door gebrek aan vergelijkingsmateriaal helaas moeilijk uit te maken. Andere oude Groninger orgels, zoals dat te Krewerd, beschikken niet over beschilderde orgelluiken. We kunnen erover treuren dat het orgel het lot van zoveel voor-reformatorische kunst ondergaan heeft en in de negentiende eeuw op barbaarse wijze verzaagd is tot lezenaar. We kunnen er ons aan de andere kant ook over verheugen dat we nog over de restanten beschikken, die tenminste een indruk geven van de vroegere pracht van een oude Groninger kerk⁶.

Drs. Redmer Alma (Marijkelaan 48 9953 SE Baflo, 0595-425354) is als historicus werkzaam in het Drents Archief te Assen. Momenteel werkt hij aan een monografie over de kerk van Tinallinge.

TEKST VAN DE ORGELBALUSTRADE:

Dit werek waert geschildert ende gemaelt
 Bi tiden do dat muide rogge vor xxi Arents
 gulden wart betaelt
 Bi tiden Her Eilko Engelbertus Pastor des
 erwerdigen Heren
 Is dit werek geschildert ende gemaket to Gades
 lof ende eren
 Hÿr to hebben de vogeden gedaen dat best
 Dat heft 1549 Hermen Eleuelt Julle Bewes
 Gerijt Jansen gewest
 Do men schref M vijf hundert ende vijftich
 noch seuen dar bi
 Do schilderde Hinrick Maler van Bremen mi
 Ick Hermen Eluelt mach denken dat en tunne
 rode botter golt xi Arens g. en muide rogge
 xii krumstert i muide garste viii krumstert i
 muide hauer iiiii krumstert, unde do huirde
 men dat juck lant ... krumstert

⁶ Later dit jaar zal in een boek over de kerk van Tinallinge ingegaan worden op de geschiedenis en de restauratie van het gebouw.